Dominik Héjj¹

Konstytucja Węgier jako manifest polityczny parlamentarnej większości

Słowa kluczowe: Konstytucja, Węgry, system polityczny, Fidesz, Trybunał Konstytucyjny
Keywords: Constitution, Hungary, the political system, Fidesz, the Constitutional Tribunal

Streszczenie

Zwycięstwo w wyborach parlamentarnych w 2010 r. odniosła koalicja wyborcza dwóch chadeckich partii politycznych – Fidesz–KDNP (węg. Kereszténydemokrata Néppárt – Chrześcijańsko-Demokratyczna Partia Ludowa). Uzyskany wynik wyborczy gwarantował obydwu ugrupowaniom uzyskanie większości 2/3, tj. umożliwiającą wprowadzanie zmian bądź uchwalenie nowej konstytucyjnej. Chociaż w programie wyborczym brak było deklaracji dotyczących chęci zmiany ustawy zasadniczej, to proces tworzenia nowej konstytucji został zainicjowany na niespełna dwa miesiące po wyborach, zaś przegłosowanie gotowego projektu odbyło się po niespełna dziesięciu miesiącach. Nowy dokument, zwany „konstytucją Fideszu”, przeszedł w latach 2012–2016 szereg poprawek, których celem było dostosowanie ustawy zasadniczej do wizji politycznej prezentowanej przez zwycięski obóz rządowy. Konstytucyjna większość gwarantowała dowolność w kształtowaniu najważniejszego dokumentu w państwie, zaś zmiany poczynione w systemie sądownictwa, dowolność w jej interpretacji. Niniejszy artykuł przedstawia perspektywę politologiczną, komplementarną wobec analiz prawników konstytucjonalistów. Analiza polityczna nabiera szczególnego znaczenia w przypadku Węgier, w których szczególnie po 2010 r., to polityka w sposób fundamentalny kształtuje tak stanowienie

---

¹ Autor jest doktorem nauk o polityce. Redaktor naczelny portalu www.kropka.hu. E-mail: dominik@hejj.hu.

prawa, jak i jego późniejszą interpretację. W myśl jednej z klasycznych klasyfikacji konstytucji stosowanych przez przedstawicieli prawa konstytucyjnego: konstytucja „rzeczywista” zdominowała konstytucję „pisaną”.

Summary

The Constitution of Hungary as a “political manifesto” of nowadays parliamentary majority

The Fidesz–KDNP coalition won the Hungary parliamentary elections of 2010, which was held in April and May. Coalition capturing two-thirds of seats in National Assembly. Despite the fact that in the Election manifesto were no declarations to change the Fundamental Law, the process of creating the new constitution was started after two months after the election. The final draft of the Basic Law was voted on in National Assembly after less than 9 month after the Election and it's called “the Fidesz’ Fundamental Law”. During four years (2012–2016) the Parliament passed six amendment acts to the Fundamental Law. Whose main purpose was to adapt it to Fidesz’ political philosophy. Thanks to two-thirds majority, the Government coalition could freely shape the Fundamental Law and (after reform of the judiciary) voluntary in its interpretation.

I. Wstęp

Węgierska tradycja konstytucyjna sięga trzynastego wieku, a dokładnie 1222 r., kiedy to król Andrzej II wydał tzw. „Złotą Bullę” (węg. *Aranybull*a). Dokument gwarantował średniej szlachcie prawa, takie jak m.in. nietykalność osobistą oraz majątków czy zwolnienie z podatków. Dokument zakazywał piastowania urzędów przez jedną osobę, ograniczał także możliwość powoływania obcokrajowców na urzędy państwowe. Magnaci otrzymali prawo do rokoszu (*ius resistendi*) przeciw królowi. Co ciekawe, przewodnicy w czasie wyćieczki po węgierskim Zgromadzeniu Narodowym², mówią, iż „Złota Bul-

---

² W języku węgierskim *Országgyűlés* dosłownie tłumaczymy jako „Zgromadzenie Krajowe”, jednakowoż ponieważ w języku angielskim występuje ono jako *National Assembly*, to dla ujednolicenia nazewnictwa, przyjmę takie właśnie tłumaczenie.

la” to druga w Europie konstytucja, po brytyjskiej Wielkiej Karcie Swobód z 1215 r. Następnym dokumentem jest „Tripartitum”³ (1514 r.), którego autorem był István Werbőcsy. W 1723 r., w powstałej Sankcji Pragmatycznej zapisano, że Węgry i Austria stanowią „niepodzielną i nierozzerwalną” (łac. *Indivisibiliter ac Inseparabiliter*) całość⁴. 125 lat później, w 1848 r., w okresie Wiosny Ludów, uchwalono tzw. Ustawy Kwietniowe, składające się z 31 ustaw, których budowa oraz zakres przedmiotowy przywołały na myśl konstytucję. W ustawach ogłoszono m.in. niezależność kraju od Austrii, wprowadzenie monarchii konstytucyjnej oraz niezależny rząd z premierem Lajosem Batthyány’em na czele. Chociaż był to pierwszy akt normatywny, w którym padło słowo „konstytucja”, to jednak dokument jako całość nie przybrał takiej nazwy. W 1849 r. doszło także do detronizacji Habsburgów. Pierwszą spisaną konstytucją był dokument z 1919 r., powstały w czasie Węgierskiej Republiki Rad. W 1946 r. przyjęto tzw. „małą konstytucję”, a następnie – trzy lata później, w 1949 r. uchwalono Ustawę nr XX⁵, tj. Konstytucję Węgierskiej Republiki Ludowej, obowiązującą do końca 1989 r. Na przełomie lat 1989/1990 konstytucja ta została poddana całkowitej reformie. Możemy powiedzieć, że cała „materia była nowa”, acz sama Ustawa nr XX, jako prawny konstrukt obowiązywała aż do 1 stycznia 2012 r.

Wskazany jest doprecyzowanie, że terminy „konstytucja” i „ustawa zasadnicza”, stosowane są synonimicznie. Jednakowoż na Węgrzech, poza wymiennym stosowaniem, pojęcia te wprowadzają istotne rozróżnienie – ich użycie, stanowi bowiem jasny cenzus czasowy. Mamy zatem dwa pojęcia: „*alkotmány*” – konstytucja oraz „*alaptörvény*” – ustawa zasadnicza.

„*Alkotmány*”, pol. konstytucja, wywodzi się od tzw. „historycznej konstytucji”, dziedzictwa historycznego, do którego zalicza się zbiór przepisów prawnych (tak pisanych, jak i niepisanych), powstałych na przestrzeni dziejów. Z kolei „*alaptörvény*”, pol. ustawa zasadnicza to dokument stanowiący fundament prawa oraz funkcjonowania państwa, występujący w formie spi-

³ Łac. *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae*.

⁴ L. Salamon, *Az alkotmány két fajtája: a történeti és a kartális alkotmány*, <http://bit.ly/2s7jzgs> (8.06.2017).

⁵ Ustawa nr XX z 1949, Konstytucja Republiki Węgier, 1949. évi XX. törvény, *A Magyar Köztársaság Alkotmánya*, dostępna na: <http://alkotmany.hu/alkotmanyok/hatalyos/hatalyosalkotmany.pdf> (6.10.2015).

sanego aktu. Jak mówił w wywiadzie Józsem Szájer, jeden z twórców nowej konstytucji, „ustawa zasadnicza (*alaptörvény*), jak mówi nazwa, jest jednolitym dokumentem, stanowiącym fundament bądź, z punktu widzenia Kelsen, formalnym szczytem naszego systemu prawnego. Jest także częścią konstytucji (*alkotmány*), ale mniejszą”⁶. Szájer twierdzi także, że o ile termin „konstytucja” często występuje w europejskiej literaturze, o tyle na Węgrzech niejako zarezerwowany jest do ustawy nr XX z 1949 r.⁷

Jednocześnie konstytucjonaliści podkreślają, że termin ten jest szerszy, bowiem do „*alaptörvény*” zalicza się także dziedzictwo historyczne, tj. „*alkotmány*”⁸. W nowej *nomen omen* ustawie zasadniczej, uchwalonej w 2011 r. przez koalicję Fidesz–KDNP przywrócono dawne rozróżnienie. W związku z tym faktem, w obecnym porządku prawnym dokument obowiązujący do 31 grudnia 2011 r. nazywany jest konstytucją (taka też była oficjalna nazwa dokumentu), natomiast obowiązujący od 1 stycznia 2012 r. fundamentalny akt prawny, określany jest mianem ustawy zasadniczej⁹. W artykule stosuję jednak te terminy wymiennie.

Należy jednak wskazać, że pierwszy prezes TK, László Solyómski uważał, że „historyczna konstytucja” jest żywą częścią tzw. „niewidzialnej konstytucji”, której nie można uchylić, a która staje się nieuchronnie podstawą nowej konstytucji¹⁰. Co więcej, L. Solyómski w orzecznictwie TK w latach 1990–1994 stosował ową „niewidzialną konstytucję”, biorąc pod uwagę nie li tylko spisane ustawodawstwo, ale także normy i wartości niewynikające literalnie z dostępnego dokumentu, bowiem, „formalna konstytucja nie jest wystarczająca”¹¹.

---

⁶ N. Csevár, *Az Alaptörvény és a történeti alkotmány*, rozmowa z Józsefem Szájerem, dostępna na: <http://jesz.ajk.elte.hu/szajer52.pdf> (10.09.2016) oraz *Az alaptörvény és a történeti alkotmány*, <https://www.elte.hu/content/az-alaptorveny-es-a-torteneti-alkotmany.t.8334> (10.09.2016).

⁷ Ibidem.

⁸ N. Csevár, *Az Alaptörvény és a történeti alkotmány*...

⁹ Na 386 posłów „za” głosowało 262 (koalicja Fidesz–KDNP), przeciw 44 (cały Jobbik), jeden wstrzymał się od głosu. Głosowanie zbojkotowali socjaliści z Węgierskiej Partii Socjalistycznej (MSZP).

¹⁰ *A Nemzeti épületéhez hasonlította az új alkotmányt Sólyom*, http://mandiner.hu/cikk/20110418_solyom_laszlo_az_uj_alkotmanyrol (8.06.2017).

¹¹ Zob. L. Solyómski, *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest 2001, s. 141–144.

W 2010 r. stan rzeczy był taki, iż Republika Węgierska¹² była jedynym państwem postkomunistycznym w Europie Środkowo-Wschodniej, które nie uchwaliło nowej konstytucji. Obowiązujący wówczas kat prawny, chociaż gruntownie przebudowany, wciąż formalnie bazował na Ustawie nr XX z 1949 r. Oznacza to, że zamiar napisania nowej ustawy zasadniczej był zatem w pełni uzasadniony.

Koalicja parlamentarno-rządowa Fidesz–KDNP doszła do władzy pod hasłami daleko idących zmian w państwie, a także odnowy moralnej. Istotnym jest jednak wskazanie, że w programie wyborczym Fideszu, pt. „Polityka spraw narodowych”¹³, próżno było szukać zapowiedzi uchwalenia nowej konstytucji. To tym bardziej interesujące, że we wszystkich sondażach, poparcie ugrupowania oscylowało w okolicach 60%. W dokumencie mowa była jednak o tym, że socjaliści przez 8 lat swoich rządów wielokrotnie wykorzystywali konstytucję do swoich celów. Wydaje się, że potrzeba zmian wyniknęła ze skali osiągniętego sukcesu wyborczego, która *de facto* zaskoczyła sama partię Fidesz.

Główną tezę niniejszego artykułu jest to, że obecna ustawa zasadnicza przyjęła formę manifestu politycznego parlamentarnej większości, który służy w dużej mierze realizacji partykularnego interesu partyjnego. W celu weryfikacji powyższej tezy, postawione zostaną następujące pytania badawcze: (1) W jaki sposób procedowano uchwalenie nowej ustawy zasadniczej?; (2) Czy jest ona efektem narodowego konsensusu?; (3) Czy jest ona dokumentem trwałym, w którym ewentualne zmiany dokonywane są w oparciu o szerokie konsultacje?; (4) Jakie stanowisko wobec zmian prezentuje Trybunał Konstytucyjny¹⁴?

W artykule zostanie zastosowane funkcjonalno-strukturalne podejście metodyczne¹⁵. „Funkcjonalizm zastanawia się jedynie nad relacjami systemowymi, funkcjonalnymi ekwiwalentami i korelacjami, aby w ten sposób oddać

---

¹² Nazwa państwa na „Węgry” zawarta w nowej ustawie zasadniczej, weszła w życie wraz z konstytucją – 1 stycznia 2012 r.

¹³ Program Fideszu do wyborów parlamentarnych w roku 2010, *Nemzeti ügyek politikája*, <http://www.fidesz.hu/index.php?menu=letoltes&letoltesid=8739>, s. 89–90 (10.09.2016).

¹⁴ Dosłowne tłumaczenie z języka węgierskiego to Sąd Konstytucyjny.

¹⁵ K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2005, s. 108–119.

sprawiedliwość i złożoność zjawisk społecznych”¹⁶. Przyjęta została orientacja metodologiczna, jaką jest analiza systemowa¹⁷. Przedmiotem zainteresowania jest funkcjonowanie konstytucji w oparciu o system powiązań, wynikający ze specyfiki systemów: politycznego i partyjnego. Istotną rolę odegra także metoda jakościowa niezbędna przy badaniu dyskursu politycznego. W analizie przekazu interesuje mnie perspektywa funkcjonalna (kto?, jak?, dlaczego?, kiedy opracowuje tekst?), która ułatwia określenie zależności między językową strukturą tekstu a jego zrozumieniem. Przyjmuję, że dyskurs jest nadawaniem znaczenia danym wydarzeniom za pomocą języka – a zatem jego wydźwięk nie jest przypadkowy. „Analiza dyskursu stara się pokazać, jaką rolę w takim przedstawieniu świata odgrywa język oraz rzucić wyzwanie tym procesom przez dekonstrukcję”¹⁸.

II. Prace nad nową ustawą zasadniczą

Koncepcja uchwalenia nowej konstytucji narodziła się niedługo po ukonstytuowaniu nowego składu parlamentu. 29 czerwca 2010 r. utworzono Komisję Konstytucyjną (węg. Alkotmány-előkészítő eseti bizottság), podmiot w skład którego powołano łącznie 47 posłów, w tym 30 posłów wywodzących się z koalicji rządowej – Fidesz–KDNP oraz 17 przedstawicieli opozycji: z partii: Jobbik (określanej mianem skrajnieprawicowej), socjalistów z Węgierskiej Partii Socjalistycznej (MSZP) oraz zielonych z ugrupowania Polityka Może Być Inna (LMP). W pracach nie brali udziału posłowie niezależni. Jej przewodniczącym był wywodzący się z Chrześcijańsko-Demokratycznej Partii Ludowej – László Salamon. Komisja zebrała się łącznie na trzynastu posiedzeniach. Pierwsze odbyło się 20 lipca 2010 r., a ostatnie 7 marca 2011 r. Punkt wyjścia był zatem taki, że projekt miał być opracowywany wspólnie. Jednakowoż od czwartego posiedzenia aż do samego końca prac, Komisja była bojkotowana przez posłów MSZP oraz LMP, a od dziewiątego także przez Jobbik. Było to spowo-

¹⁶ Ibidem, s. 266.

¹⁷ A.J. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 1996, s. 75–76.

¹⁸ G. Mautner, *Analiza gazet, czasopism i innych mediów drukowanych*, [w:] *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Warszawa 2011, s. 56 i n.

dowane niemożnością skutecznego zgłaszania poprawek do projektu, które od razu były odrzucane przez parlamentarną większość. A zatem ostatnich szlifów dokonywali już tylko przedstawiciele koalicji rządowej¹⁹.

W listopadzie 2010 r., István Stumpf, sędzia TK mówił o tym, iż należy porzucić starą konstytucję i stworzyć od zera nowy dokument formujący ład prawny²⁰. Mówił o tym, że dominują trzy koncepcje: 1) ustanowienia konstytucji w duchu Świętej Korony, jako jej historyczna kontynuacja (koncepcja radykalna); 2) aby zmodyfikować obecną konstytucję w ramach dopuszczalnych norm; 3) przygotowanie konstytucji w nowej strukturze, a także w nowej koncepcji ideowej o całkowicie nowym „rdzeniu”. Koncepcja ta w języku węgierskim nazywała się „*magalkotmány*”²¹. Miała się ona charakteryzować zbudowaniem pewnego „rdzenia” prawnego porządku konstytucyjnego, którego stabilność gwarantowałyby tzw. ustawy szczególne, nazywane też kardynalnymi (węg. *sarkalatos törvények*), do których zmiany potrzebna była większość 2/3, którą nota bene posiadała koalicja rządowa.

Przytoczony już J. Szájer twierdził, że ustawa zasadnicza „*alaptörvény*” jest najbardziej konserwatywną częścią organizacji państwa. Część ta została w najmniejszym stopniu zmieniona, a podstawowe kategorie, które powstały w ciągu dwudziestu lat (po 1989), powstały niezmienione²². W Narodowym Wyznaniu Wiary, zapisano, że „z szacunkiem odnosimy się do zdobyczy naszej historycznej konstytucji oraz do Świętej Korony, która ucieleśnia konstytucyjną ciągłość państwowości Węgier i jedność Narodu”. Zatem zmiana nazwy ustawy, wiązała się także ze stworzeniem równoległego terminu ustawy zasadniczej, współczesną zdobyczą wpisującym się w dziedzictwo historycznej konstytucji.

¹⁹ Lista obecności oraz posiedzeń Komisji dostępna na jej stronie internetowej: <http://bit.ly/2dTFH30> (10.09.2016).

²⁰ *Nem lesz büszke az elmúlt 20 évre az új alkotmány*, <http://www.origo.hu/itthon/20101119-harom-koncepcio-az-uj-alkotmany-megalkotasahoz.html> (10.09.2016).

²¹ Por. *Idem* oraz *Stumpf szerint három forgatókönyv van az új alkotmányra*, <http://www.origo.hu/itthon/20101118-stumpf-szerint-harom-forgatokonyv-van-az-uj-alkotmanyra.html> (10.09.2016). Na ten temat zob. np. A. Zs. Varga, *A mag-alkotmány védelmében*, „Pázmány Law Working Papers” 2011, nr 2.

²² B. Ablonczy, *Az Alkotmány nyomában. Beszélgetések Szájer Józseffel és Gulyás Gergellyel*, Elektromédia 2011, s. 125.

W lutym 2011 r. powołano komisję redakcyjną konstytucji. Wątpliwości wzbudził fakt, że w jej skład weszło tylko trzech posłów, w dodatku jedynie z partii Fidesz. Na czele komisji stanął europoseł József Szájer. Powszechną opinią było twierdzenie, że ostateczny tekst konstytucji redagowany był na tablicie posła Szájera²³. Warto podkreślić, że nie było na to zbyt wiele czasu. Końcowe poprawki merytoryczne, Komisja Konstytucyjna wprowadzała na swoim ostatnim posiedzeniu, które odbyło się 7 marca. Tymczasem, już 14 marca, gotowy i zredagowany tekst został przedłożony Zgromadzeniu Narodowemu. Widniały na nim nazwiska jedynie posłów koalicji rządowej²⁴. Nieco ponad miesiąc później, 18 kwietnia, po burzliwych obradach i bojkocie głosowania przez partie opozycyjne (poza Jobbikiem, który z kolei głosował przeciwko), konstytucja została uchwalona. Dokument ogłoszono tydzień później – 25 kwietnia, zaś wszedł w życie z dniem 1 stycznia 2012 r.

Konstytucja nie była wyrazem narodowej zgody, co więcej, określona została mianem „Konstytucji Fideszu”. Należy przypomnieć, że w historii politycznej Węgier, w latach 1994–1998, koalicja lewicowo-liberalna (MSZP-SZDSZ), dysponowała większością 72%, a zatem wyższą, aniżeli była wymagana do uchwalenia nowej konstytucji. Koalicja podjęła jednak decyzję o samoograniczeniu, a także zagwarantowaniu pozostałym ugrupowaniom, iż bez wsparcia opozycji, nie będzie przeprowadzać znaczących zmian. Co więcej, postawa ta nie miała jedynie charakteru deklaratywnego, a konkretnego ustawodawczego działania. Krokiem, który nadał jej szczególnej rangi, było podpisane przez pięć ugrupowań politycznych (4 maja 1995 r.) porozumienia w sprawie wprowadzenia do konstytucji poprawki, w której podniesiono wymaganą większość do uchwalenia nowej konstytucji z 2/3 do 4/5²⁵. Jednocześnie zaznaczono, że zmiana ta dotyczy jedynie tej kadencji parlamentu. W związku z tym zapis ten wygasł 18 czerwca 1998 r.

---

²³ Zob. *iPaden írja az alkotmányt Szájer József*, http://hvg.hu/itthon/20110302_szajer_ipad_alkotmny (10.09.2016).

²⁴ Treść projektu konstytucji, przełożonego do łaski marszałkowskiej dostępna na: <http://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf> (10.09.2016).

²⁵ *Ustawa nr XLIV z 1995 roku modyfikująca konstytucję Republiki Węgierskiej, 1995. évi XLIV. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló, többször módosított 1949. évi XX. törvény módosításáról*, <http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=99500044.TV> (6.10.2015).

Sposób uchwalenia nowej ustawy zasadniczej miał być zgodny z ideą tzw. Narodowego Programu Współdziałania (węg. *Nemzeti Együttműködési Programja*)²⁶. Był to nowy rodzaj umowy społecznej, który przybrał formę oficjalnego aktu prawnego, do którego rząd wydał rozporządzenie²⁷. Zawarto w nim twierdzenie, iż Węgrzy, w wyniku głosowania w wyborach parlamentarnych w 2010 r., opowiedzieli się za budową nowego systemu politycznego. Dokument nawoływał do wprowadzania zmian w duchu pokoju, wolności oraz zgody. Co więcej, w rozporządzeniu, podpisanym przez premiera Węgier, zobligowano do procedowania zgodnie z tym programem wszystkich instytucji, aby w ich postępowaniu dawać wyraz Narodowemu Programowi Współdziałania. W rozporządzeniu odwołano się do (w kolejności wymienienia): prezydenta, marszałka Zgromadzenia Narodowego, przewodniczącego Trybunału Konstytucyjnego (TK), węg. (węg. *Alkotmánybíróság*)²⁸ oraz Sądu Najwyższego, komisji parlamentarnych, prezesa Najwyższej Izby Kontroli, a także Banku Narodowego Węgier, przewodniczących organów samorządów lokalnych oraz mniejszości, pochodzących z wyborów, a także przewodniczących sądów i prokuratur. Narodowy Program Współdziałania interpretowany był jako mandat udzielony premierowi, rządowi oraz „super-większości”, upoważniający do manifestowania woli ludu, której urzeczywistnienie nie może być w żaden sposób utrudniania przez supremację prawa, w tym TK. Jednocześnie treść rozporządzenia rozpoczynała się zdaniem „Rząd, szanując konstytucyjny podział władz”.

Należy wskazać, że NPW uzasadniano dlatego nowa ustawa zasadnicza nie jest przyjmowana przez naród na drodze referendum, a narodowych konsultacji polegających na wysłaniu do obywateli kwestionariusza składającego się z dwunastu pytań. Na podstawie NPW domniemano, że rząd i parlamentarna większość, mają pełne prawo do uchwalenia nowej konstytucji.

W ten sposób rozpoczęty w 2010 r. reżim przedłożył polityczną wolę ponad rządy prawa²⁹. Całkowicie zmienił system prawa publicznego, system po-

²⁶ Narodowy Program Współdziałania, *Nemzeti Együttműködési Programja*, www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf (10.09.2016).

²⁷ Rozporządzenie rządu 1140/2010. (VII. 2.), dostępne na: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10112.pdf> (10.09.2016).

²⁸ Dosłownie z języka węgierskiego Sąd Konstytucyjny.

²⁹ Por. A. Körösenyi, *A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim*, [w:] *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*, red. A. Körösenyi, Budapest 2015, s. 408.

działu władzy, system partyjny, wzory zachowań wyborczych, a także konfigurację elit politycznych³⁰. Wielość wprowadzanych zmian nie ma swojego teoretycznego kierunku, a także żadnego oparcia w jakiegokolwiek politycznej doktrynie. Mają one znaczenie jedynie z punktu widzenia liderów partii rządowej, ich interesu władzy, zwycięstwa. Utworzona została własna metoda sprawowania władzy, która służy ustabilizowaniu i umocnieniu pozycji większości rządowej. Dla zapewnienia tego celu zmieniono charakter węgierskiego systemu politycznego, zmieniono reżim. W jednym rządzie pojawił się element autorytaryzmu tak w sposobie sprawowania władzy, jak i rządzeniu³¹. Za Andrássem Körösényi'm, wskazać można osiem cech charakterystycznych nowego reżimu: świadome odcięcie od przeszłości oraz utworzenie reżimu; permanentna nadzwyczajna polityka oraz autorytarna metoda rządzenia; dążenie do kreowania centralnego pola rywalizacji; przekroczenie ram ideologii lewicowej i prawicowej; antypluralizm i populizm; etatyzm i paternalizm; charyzmatyczna legitymizacja oraz trudności związane z konsolidacją³².

III. Spór z Trybunałem Konstytucyjnym

Jednym ze sposobów realizacji polityki rządu, w myśl założeń wspomnianego Narodowego Programu Współdziałania, było wdanie się koalicji w otwarty spór z Trybunałem Konstytucyjnym³³. Przerodził się on następnie w ograniczenie i zmarginalizowanie jego roli do tego stopnia, że niejako obecnie stał się on „legitymizatorem” kolejnych działań koalicji rządowej. Doszło do sytuacji, w której *de facto* tak ustawa zasadnicza, jak i polityczna aktywność władzy wykonawczej oraz parlamentarnej większości, zostały pozbawione jakiegokolwiek kontroli ze strony jakiegokolwiek podmiotu.

Punktem, od którego moglibyśmy mówić o początku konfliktu, było orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z października 2010 r. w sprawie niezgod-

³⁰ Por. Ibidem, s. 410.

³¹ Por. Ibidem.

³² Por. Ibidem, s. 410–422.

³³ Trybunał Konstytucyjny na Węgrzech pełni także rolę pol. Trybunału Stanu. Na marginesie dodać należy, że interesującym jest, że nie zmieniono nazwy sądu, po zmianie nazwy dokumentu na „ustawa zasadnicza”, chociaż uczyniono to wobec Sądu Najwyższego, zastępując jego dotychczasową nazwę Legfelsőbb Bíróság, historycznym terminem – Kúria.

ności z konstytucją podatku od odpraw w wysokości 98%³⁴. Projekt ten miał strategiczne znaczenie z punktu widzenia koalicji rządowej. Miał bowiem uniemożliwić wypłacanie sowitych odpraw beneficjentom poprzedniej koalicji socjaldemokratów i liberałów (MSZP-SZDSZ). Premier Viktor Orbán komunikował opinii publicznej, że TK stoi na czele starego porządku. To właśnie ten moment zainicjował cały szereg podjętych przez rządzących działań mających na celu usunięcie przeszkody jaką w drodze do realizacji swojej politycznej wizji stanowiły zarówno TK, jak i sama konstytucja.

Warto w tym miejscu wskazać, że pomimo braku nowej konstytucji, po 1989 r. przechodziły przez kolejne szczeble transformacji ustrojowej. Proces przekształcania systemu prawnego, w oparciu o komunistyczny dokument był możliwy także dzięki roli TK i stosowaniu w orzecznictwie przywoływanej już tzw. „niewidzialnej konstytucji”.

Pierwszymi krokami wykonanymi wobec TK po niekorzystnym dla Fidesz–KDNP orzeczeniu, była zmiana ówczesnie obowiązującej konstytucji. Obejmowała ona następujące elementy:

- zwiększenie liczby sędziów o czterech – do piętnastu, a więc stanu z 1994 r.;
- wydłużenia kadencji sędziów do lat 12, tj. o trzy lata;
- zmianę sposobu wyboru sędziów TK.

Dotychczas procedura wyboru sędziów składała się dwóch etapów: otrzymaniu przez sędziego rekomendacji komisji nominacyjnej. W skład takiego ciała wchodziło po jednym przedstawicielu każdej z partii, mającej swoją reprezentację w Zgromadzeniu Narodowym. Kolejnym krokiem było procedowanie przez parlament nad przedstawionymi kandydatami oraz ich aprobata wyrażona większością 2/3. W znowelizowanej konstytucji sędziowie TK wybierani są bezpośrednio przez Zgromadzenie Narodowe (większość pozostała bez zmian). Organ ten wybiera także bezpośrednio przewodniczącego TK.

W nowej Ustawie Zasadniczej oraz w przyjętych do niej poprawkach, podjęto dalsze kroki ograniczające rolę TK. Przede wszystkim zapisano, że w przypadku gdy zadłużenie kraju przekracza 50% produktu krajowego brutto, TK będzie miał ograniczone prawo do orzekania w sprawach związanych z ustawą budżetową oraz ustawami ośrodkowymi – np. podatków. w zakresie

---

³⁴ Sygn. Sprawy 184/2010 (X. 28).

szerszym aniżeli zapisanymi w ustawie zasadniczej: prawem do życia i ludzkiej godności, prawem do ochrony danych osobowych, prawem do wolności myśli, sumienia i wyznania oraz z prawami związanymi z obywatelstwem węgierskim. Warto zaznaczyć, że kiedy ta poprawka wchodziła w życie, zadłużenie Węgier wynosiło przeszło 80% PKB. Obecnie jest to 74,1%³⁵.

Najdalej idące ograniczenia zawarto w czwartej ustawie zmieniającej konstytucję³⁶. Dokument uchwalono w marcu 2013 r. Akt prawny składał się z 22 artykułów, a wszedł w życie w kwietniu, po zaledwie jednym tygodniu *vacatio legis*. W konstytucji dodano dwa nowe artykuły. Pierwszy dotyczył tego, że wszystkie orzeczenia TK sprzed wejścia w życie nowej Ustawy Zasadniczej, tj. 1 stycznia 2012 r., tracą ważność (przepis ten dotyczył jedynie orzeczeń, a nie skutków prawnych tych orzeczeń). Była to reakcja na orzeczenie TK, zgodnie z którym orzecznictwo wobec przepisów identycznych bądź bliźniaczych do poprzedniej konstytucji jest obowiązujące. Drugi przepis sprawił, że TK w kwestiach ustawy zasadniczej, a także wprowadzanych do niej zmian, może orzekać jedynie w kwestiach proceduralnych dotyczących ich stanowienia i ogłoszenia. W uproszczeniu przepis ten dotyczy tego czy na przykład odpowiednio liczna grupa posłów zgłosiła poprawkę, natomiast nie przepisu *sensu stricto*, który się w niej znalazł.

Ustawodawca posunął się jednak zdecydowanie dalej. Ustawy, które zostały wcześniej zakwestionowane przez Trybunał Konstytucyjny, zostały wpisane do konstytucji. Mowa tutaj na przykład o tzw. „delegalizacji bezdomności” czy nowej definicja rodziny. Z konstytucji wykreślono także dwa przepisy, zgodnie z którymi skargę konstytucyjną mógł wnieść obywatel (*actio popularis*), a także, że zmiany w ustawie zasadniczej mogą być przedmiotem referendum ogólnokrajowego. Daleko idące zmiany zostały negatywnie ocenione przez Radę Europy, Komisję Wenecką, a także Unię Europejską³⁷. Spór o TK, ma jednak swoje niezwykle interesujące „formalne podłoże”. We wrześniu 1989 r., Fidesz nie parafował porozumienia kończącego obrady Trójkąt-

³⁵ Stan na koniec 2016 r.

³⁶ IV ustawa zmieniająca Ustawę Zasadniczą Węgier, *Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása*, <http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a1300325.ATV> (10.08.2016).

³⁷ Więcej na temat zmian w Trybunale Konstytucyjnym czyt. M. Domagalski, *Węgierski Trybunał Konstytucyjny był strażnikiem starego porządku*, wywiad z Dominikiem Héjj, „Rzeczpospolita”, 30 listopad 2015, s. C4.

nego Stołu, na mocy których powołano Trybunał Konstytucyjny. W związku z tym faktem, nie można zarzucać premierowi Viktorowi Orbánowi sprzeniewierzenie idei TK, ponieważ formalnie jej nie poparł.

Jeżeli poszukać odpowiedzi na pytanie, jakie konkretne skutki przyniosły wprowadzone zmiany, to interesujące dane przytoczono w wywiadzie z Barnabaszem Lenkoviczem³⁸, prezesem TK w latach 2015–2016. W artykule zatytułowanym „Fidesz nie przejął Trybunału Konstytucyjnego”, wskazano, iż w latach 2011–2013, TK zgłaszał wątpliwości wobec wszystkich zbadanych ustaw, natomiast po tym okresie, 77% orzeczeń było zgodnych z oczekiwaniami rządu. Przy czym układ sił do 2013 r. wynosił 8:7 dla Fidesz, by w kolejnym okresie wynieść 11:4, a od listopada 2016 r., 15:0, bowiem wszyscy sędziowie TK pochodzą z wyboru rządowej koalicji Fidesz–KDNP. W przytaczanym wywiadzie, prezes Lenkovics sam stwierdza, że „teraz wreszcie wszystko jest w porządku”.

Podsumowując zmiany w Trybunale Konstytucyjnym, Kálmán Pócza, wydziela w jego historii trzy etapy. Pierwszy, „supremację TK”, trwającą w latach 1990–2010, drugi „supremację TK poddaną pod wątpliwość” w latach 2010–2012, oraz trzeci „upadek tejże supremacji” przypadający na lata 2012–2014³⁹. O tym, że TK nie jest traktowany z należytą powagą, świadczyć może fakt nieobsadzenia przez prawie sześć miesięcy czterech wakatów⁴⁰, w tym przewodniczącego TK, którego kadencja upłynęła w kwietniu 2016 r. Inną przyczyną tak długiego okresu nieobsadzenia wakatów był fakt, że rządowa koalicja nie posiadała większości 2/3, niezbędnej do powoływania sędziów w Trybunale Konstytucyjnym, ale i Sądzie Najwyższym.

IV. Relatywizm prawny w odniesieniu do konstytucji

Fidesz–KDNP od 2015 r. nie dysponuje w parlamencie większością konstytucyjną, którą utracił wraz z przegranymi przezeń wyborami uzupełniającymi

³⁸ T. Lándori, *Nem lett fideszes az Alkotmánybíróság – Lenkovics Barnabás a Mandinernek*, http://jog.mandiner.hu/cikk/20150710_nem lett fideszes az alkotmanybirosag_lenkovics_barnabas_a_mandinernek (10.08.2016).

³⁹ K. Pócza, *Az Alkotmánybíróság*, [w:] *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*, red. A. Körösnéyi, Budapest 2015, s. 163–178.

⁴⁰ Zob. <http://alkotmanybirosag.hu/tagok/jelenlegi-tagok> (20.03.2017).

do parlamentu⁴¹. Oznacza to, że do końca bieżącej kadencji, to jest do wiosny 2018 r., partie rządzące zmuszone są do poszukiwania koalicjanta. Do listopada 2016 r. był Jobbik. Jednak nie poparcie przez to ugrupowanie siódmej ustawy zmieniającej konstytucję, a także zbliżająca się perspektywa wyborów w 2018 r., doprowadziła do zaistnienia silnych antagonizmów pomiędzy obydwoma partiami. Co ciekawe, przytaczanego powyżej wyboru czterech sędziów TK dokonano przy wsparciu partii LMP.

Do lipca 2016 r. uchwalono łącznie sześć ustaw zmieniających treść ustawy zasadniczej. Ostatnia miała miejsce 7 czerwca 2016 r. i dotyczyła wprowadzenia do konstytucji terminu „stanu zagrożenia terrorystycznego”, który, w odróżnieniu od innych stanów wyjątkowych, nie jest ogłaszany przez prezydenta na wniosek Zgromadzenia Narodowego, a rozporządzeniem bezpośrednio przez rząd, na okres czternastu dni. Nieuchwalona, siódma ustawa zmieniająca konstytucję, dotyczyła uniemożliwienia osiedlania się na Węgrzech osób nieposiadających węgierskiego bądź unijnego obywatelstwa⁴². Była to odpowiedź na tzw. „kwoty migrantów”, mechanizm relokacji uchodźców wprowadzony przez instytucje unijne.

Wśród konstytucjonalistów i politologów duże wątpliwości budzą orzeczenia Sądu Najwyższego i TK wobec zgody na przeprowadzenie referendum ws. tzw. kwot migrantów⁴³, które na Węgrzech odbyło się 2 października 2016 r. Postawione pytanie brzmiało: „Czy chce Pan/Pani, aby Unia Europejska mogła zarządzać również bez zgody parlamentu obowiązkowe osiedlanie na Węgrzech osób innych niż obywatele węgierscy?”. Referendum było nieważne i niewiążące z powodu niewystarczającej frekwencji, która wyniosła 44,08%⁴⁴. Spośród tych, którzy udali się do urn, 98,36% zagłosowała odpowiedział na pytanie referendalne „nie”.

Jakie wątpliwości konstytucyjne budziło referendum? Otóż, jeśli literalnie przestudiować ustawę zasadniczą, propozycja ta w ogóle nie powinna być

---

⁴¹ D. Héjj, *Jobbik wygrywa! Wyborczy thriller*, <http://kropka.hu/polityka/rzad/item/103-jobbik-wygrywa-wyborczy-thriller> (3.02.2016).

⁴² Obywatelstwa jednego z państw Unii Europejskiej.

⁴³ Zob. więcej: D. Héjj, *Czas Orbána*, „Tygodnik Powszechny” 2016, nr 40, 27 września 2016.

⁴⁴ Włączając głosy oddane w kraju, w placówkach poza granicami kraju, a także korespondencyjnie.

procedowana ze względu na brak podstaw prawnych. W ustępach 2 i 3 Artykułu 8 konstytucji, znaleźć można następującą sentencję: „przedmiotem referendum ogólnokrajowego może być sprawa będąca w zakresie obowiązków Zgromadzenia Krajowego”. Natomiast „nie można przeprowadzać referendum ogólnokrajowego w sprawie: [punkt d – D.H.] zobowiązań wynikających z umów międzynarodowych”. W oparciu o brzmienie tego artykułu, zastrzeżenia zgłaszało Narodowe Biuro Wyborcze. Jednak bezskutecznie. Uwagi zostały odrzucone przez Sąd Najwyższy. W jego argumentacji akcentowano, iż konsekwencje wynikające z ulokowania obowiązkowych kwot migrantów (będących przedmiotem referendum), ponosić będzie państwo węgierskie, a także, że referendum dotyczyć będzie nie traktatów akcesyjnych, tj. prawa pierwotnego, a decyzji Unii Europejskiej, tj. prawa wtórnego. Problem jednak w tym, że z przytoczonego fragmentu konstytucji bardzo jasno wynika, że zagadnieniem, które może być przedmiotem referendum może być jedynie materia leżąca w gestii Zgromadzenia Krajowego. Natomiast decyzja o „kwotach migrantów” zapadała na najwyższych szczeblach Brukseli. Oznacza to zatem, że Sąd Najwyższy nie mógł w ogóle zajmować się tym tematem, gdyż sprawa od początku była bezzasadna. Mamy zatem do czynienia z instrumentalną interpretacją prawa, podług linii rządu⁴⁵. Podobne orzeczenie wydał TK⁴⁶. Duże wątpliwości budzi także nagła zmiana retoryki w sprawie ewentualnych następstw prawnych wynikających z referendum. Do południa przypadającego w referendalną niedzielę, przekaz premiera oraz partii był taki, że będą one miały miejsce tylko wtedy, gdy frekwencja przekroczy 50%. Jednak wraz z podaniem kolejnych wyników częściowych, które wskazywały na to, że referendum może być nieważne, po wizycie w lokalu wyborczym, Viktor Orbán oznajmił, że najważniejszym jest, by odsetek głosów przeciwko kwotom przeważał odsetek zwolenników mechanizmu relokacji, zaznaczył także, że referendum będzie niosło ze sobą konsekwencje prawne w celu realizacji woli tych wyborców, którzy udali się do urn. Pomimo faktu, iż wynik referendum jest nieważny i niewiążący, partia Fidesz

⁴⁵ Twierdzenie to może szokować, jednak należy mieć na uwadze, że po dojściu do władzy, koalicja Fidesz–KDNP zmieniła nazwę Sądu Najwyższego na Kúria, usuwając tym samym Andrása Bákę z funkcji prezesa Sądu Najwyższego, który otwarcie krytykował zakres i tempo zmian.

⁴⁶ Por. D. Héjj, *Uchodźcy jako narzędzie*, „Dziennik Gazeta Prawna”, nr 90, 11 maj 2016 r.

wprowadziła pod obrady parlamentu wskazaną już siódmą ustawę zmieniającą ustawę zasadniczą.

Premier Viktor Orbán argumentował, że jest ona wyrazem ponadpartyjnego porozumienia i woli wyrażonej w referendum wobec zmian w konstytucji. Jednak, zgodnie z ustawą zasadniczą, przedmiotem referendum nie mogą być zmiany w konstytucji. Wobec powyższego – wątpliwości konstytucyjne wokół referendum, jak i wynikającej z niego ustawy zmieniającej konstytucję, relatywizują niejako przepisy wynikające z najwyższego aktu normatywnego w państwie. Jest bowiem w pełni podporządkowane idei wdrażania zmian w konstytucji, jako realizacji woli ponad 3,3 miliona biorących udział w referendum, tj. m.in. swoich wyborców. Na partię Fidesz–KDNP oraz Jobbik w wyborach parlamentarnych w 2014 r. oddał głos podobnie liczny elektorat.

W głosowaniu, które odbyło się 8 listopada 2016 r., większości rządowej nie udało się uchwalić ustawy zmieniającej ustawę zasadniczą. Potrzebnych było 133 głosy w 199 parlamencie. Ostatecznie „za” głosowało – 131 posłów, „przeciwko” – 3, a 65 posłów wyjęło karty z maszyn do głosowania. Była to pierwsza porażka koalicji Fidesz–KDNP po 2010 r.

V. Zakończenie

Nie ma wątpliwości, że Fidesz w ciągu siedmiu lat, przeprowadził zmiany ustrojowe, mające zdecydowanie szerszy zakres, aniżeli te, które dokonywały się po 1989 r. „Terapia szokowa”, która została zastosowana, była bądź mogła być blokowana przez TK, który – jak zaznaczyłem, był dla Viktora Orbána strażnikiem starego porządku. Ograniczenie i podporządkowanie jego roli, umożliwia prowadzenie niczym nieograniczonej polityki. Jednocześnie koalicja zabezpieczyła najważniejsze z jej punktu ustawy, poprzez poszerzenie katalogu ustaw kardynalnych, do których uchwalenia potrzebna jest większość kwalifikowana 2/3. Oznacza to, że jeżeli doszłoby kiedykolwiek do zmiany władzy, to przywrócenie ponownej supremacji TK, będzie bardzo trudne o ile nie niemożliwe. Tym bardziej, że zmieniona w 2011 r. ordynacja wyborcza, a także mapa okręgów wyborczych, na długi czas zagwarantowały nieprzerwaną hegemonię koalicji Fidesz–KDNP.

Główną tezę niniejszego artykułu było to, iż obecna ustawa zasadnicza przyjęła formę manifestu politycznego parlamentarnej większości, służącego w dużej mierze realizacji partykularnego interesu partyjnego. Prześledzenie zmian, z którymi mamy do czynienia: a) w funkcjonowaniu państwa; b) ograniczeniu funkcji kontrolnej TK; c) trybie przeprowadzania zmian w ustawie zasadniczej oraz ich materii, które nie są szerzej konsultowane; d) dowolności w interpretacji prawa – postępowanie w taki sposób, jakby referendum było ważne i wiążące, a także (e) fundamentalnym elemencie jakim jest fakt, że konstytucja nie jest wynikiem narodowego konsensusu, w moim przekonaniu wskazują, iż teza jest prawdziwa.

Udzielając odpowiedzi na pytanie w jaki sposób procedowano uchwalenie nowej ustawy zasadniczej? Komisja konstytucyjna zapewniała udział posłów wszystkich sił politycznych (poza posłami niezrzeszonymi), jednak szybko z udziału w niej zrezygnowali posłowie MSZP, LMP, a następnie partii Jobbik. Komisja redagująca treść ustawy składała się jedynie z posłów Fideszu, w jej pracach dominował pośpiech. Ogólnonarodowe referendum zostało zastąpione przez korespondencyjne narodowe konsultacje.

Czy konstytucja jest efektem narodowego konsensusu? Odpowiedź na to pytanie brzmi – nie. Parlamentarna większość odrzucała poprawki opozycji. Jobbik głosował przeciwko uchwaleniu konstytucji, inna część opozycji w ogóle nie wzięła udziału w głosowaniu. Kolejne zmiany w konstytucji przegłosowywane były wraz z partią Jobbik, która w latach 2015–2016 była niezbędnym partnerem nieformalnej koalicji.

Odpowiadając na pytanie czy konstytucja jest dokumentem trwałym, w którym ewentualne zmiany dokonywane są w oparciu o szerokie konsultacje? Należy wskazać, że nie. Do końca 2017 r., tj. szóstego roku obowiązywania nowej ustawy zasadniczej, wprowadzono już sześć ustaw zmieniających. Ustawy te, swoim zakresem nie obejmują jednego przepisu prawnego, a niejednokrotnie kilkunastu, jak miało to miejsce w przypadku czwartej ustawie zmieniającej. Tempo procedowania nad zmianami jest bardzo szybkie. Od momentu poinformowania opinii publicznej o ostatecznym kształcie zmiany, do momentu jej uchwalenia mija około miesiąca. Bardzo krótkie jest też zawarte w ustawie *vacatio legis*. Jednocześnie, wychodząc od idei „rdzennej konstytucji” (węg. *magalkotmány*), konstytucyjny porządek został niejako obudowany ustawami kardynalnymi. Nie wydaje się możliwe, aby w per-

spektywie lat, jakiegokolwiek formacje polityczne zdolne były do utworzenia większości 2/3, która będzie w stanie je zmienić. Możemy zatem powiedzieć, że nawet gdyby koalicja Fidesz–KDNP utraciła kiedyś władzę, to cały system prawny na długie lata pozostanie niezmieniony.

Odpowiadając na pytanie jakie stanowisko wobec zmian prezentuje TK? Wskazać należy, że zgodnie z czwartą ustawą zmieniającą, TK nie ocenia konstytucyjności przepisów ustaw zmieniających z ustawą zasadniczą w zakresie innym, aniżeli proceduralnym. W związku z tym piąta i szósta ustawa zmieniająca nie były przedmiotem zainteresowania TK. Podobny stan rzeczy będzie miał miejsce w przypadku siódmej i kolejnych ustaw zmieniających.

Niebezpieczeństwo związane z traktowaniem konstytucji jako manifestu politycznego, może skutkować w przyszłości podobnym podejściem, wyrażanym przez inne ugrupowanie polityczne, które będzie legitymowało się podobną, konstytucyjną większością. Destrukcyjna polityka wobec TK i uderzenie w jego autorytet, będzie niosło poważne konsekwencje prawne w przyszłości. Aby przywrócić kompetencje TK sprzed 2010 r., koniecznym będzie zmiana kilkunastu przepisów prawnych większością, której uzyskanie jest niezwykle trudne, tym bardziej, że zwycięstwo obecnej koalicji w wyborach w 2018 r. wydaje się być przesądzone.

Literatura

- Ablonczy B., *Az Alkotmány nyomában. Beszélgetések Szájer Józseffel és Gulyás Gergelyel*, Elektromédia 2011
- Az alaptörvény és a történeti alkotmány*, <https://www.elte.hu/content/az-alaptorveny-es-a-torteneti-alkotmany.t.8334>.
- von Beyme K., *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2005.
- Chodubski A.J., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 1996.
- Csevár N., *Az Alaptörvény és a történeti alkotmány*, rozmowa z Józsefem Szájerem, dostępna na: <http://jesz.ajk.elte.hu/szajer52.pdf>.
- Domagalski M., *Węgierski Trybunał Konstytucyjny był strażnikiem starego porządku*, wywiad z Dominikiem Héjj, „Rzeczpospolita”, 30 listopad 2015 r.
- György Zs., Szathmáry P.I., Török Gábor: *Orbán Viktor után is lesz jobboldal*, „Magyar Nemzet” 20 marca 2016, http://mno.hu/nagyinterju_magazinban/torok-gabor-orbannak-muszaj-nyerne-1333624.

- Héjj D., *Czas Orbána*, „Tygodnik Powszechny” 2016, nr 40, 27 wrzesień 2016 r.
- Héjj D., *Jobbik wygrywa! Wyborczy thriller*, <http://kropka.hu/polityka/rzad/item/103-jobbik-wygrywa-wyborczy-thriller>.
- Héjj D., *Węgry: walka z terroryzmem czy dyktatura?*, „Gazeta Wyborcza”, 25 styczeń 2016 r.
- Héjj D., *Uchodźcy jako narzędzie*, „Dziennik Gazeta Prawna”, nr 90, 11 maj 2016 r.
- iPaden írja az alkotmányt Szájer József*, http://hvg.hu/itthon/20110302_szajer_ipad_alkotmny.
- Körösényi K., *A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim*, [w:] *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*, red. A. Körösényi, Budapest 2015.
- Lándori T., *Nem lett fideszes az Alkotmánybíróság – Lenkovics Barnabás a Mandinernek*, http://jog.mandiner.hu/cikk/20150710_nem lett fideszes az alkotmanybirosag_lenkovics_barnabas_a_mandinernek.
- Mautner G., *Analiza gazet, czasopism i innych mediów drukowanych*, [w:] *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Warszawa 2011.
- Mike K., *Az antikommunizmuson túl*, „Kommentár” 2014, nr 3.
- Nem lesz büszke az elmúlt 20 évre az új alkotmány*, <http://www.origo.hu/itthon/20101119-harom-koncepcio-az-uj-alkotmany-megalkotasahoz.html>.
- Narodowy Program Współdziałania, *Nemzeti Együttműködési Programja*, www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf
- Pócza K., *Az Alkotmánybíróság*, [w:] *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*, red. A. Körösényi, Budapest 2015.
- Program Fideszu do wyborów parlamentarnych w 2010 r., *Nemzeti ügyek politikája*, <http://www.fidesz.hu/index.php?menu=letoltes&letoltesid=8739>.
- Salamon L., *Az alkotmány két fajtája: a történeti és a kartális alkotmány*, <http://bit.ly/2s7jzgs>.
- Sondaż Nézőpont Intézet z połowy lutego 2016 r., <http://kozvelemenykutatok.hu/2016-februari-kutatasi-eredmenyek-nezopont-intezet>.
- Sondaż Századvég z 29.02.2016, <http://kozvelemenykutatok.hu/2016-februari-kutatasi-eredmenyek-szazadveg>.
- Stumpf szerint három forgatókönyv van az új alkotmányra*, <http://www.origo.hu/itthon/20101118-stumpf-szerint-harom-forgatokonyv-van-az-uj-alkotmanyra.html>.
- Varga A.Zs., *A mag-alkotmány védelmében*, „Pázmány Law Working Papers” 2011, nr 2.